

Uniwersytecka edukacja prawnicza w dobie globalizacji

I. *Wprowadzenie.* Jednym ze słów, które zrobiło zawrotną karierę na przestrzeni ostatnich lat jest termin globalizacja. Wertując zasoby - *nomen omen* - globalnej sieci można natrafić na informację, że w samym tylko roku 1998 na temat globalizacji opublikowano na świecie 2822 prace naukowe, w tym 589 książek¹. Większość tych prac próbuje stworzyć własną definicję pojęcia globalizacja. Biorąc pod uwagę owo bogactwo, powstrzymam się od tworzenia własnej definicji tytułowego pojęcia, poprzestając na konstatacji, iż termin ten jest obecnie powszechnie rozumiany intuicyjnie.

Zmiany w otaczającej rzeczywistości, spośród których wiele dokonuje się pod szyldem globalizacji, pociągają za sobą powstawanie nowych szans i zagrożeń. Pojawiające się problemy wymagają skutecznych rozwiązań, a wzrastająca wielopłaszczyznowość stosunków społecznych i gospodarczych zmusza do nowego podejścia, niejednokrotnie wykraczającego poza tworzenie samej tylko nowej regulacji prawnej. Wszystko to stanowi wyzwanie dla prawa, które musi nadążać za zmieniającą się rzeczywistością oraz dla prawników, którzy tworzą i stosują prawo w nowych realiach.

Celem niniejszego artykułu jest najpierw przyjrzenie się zmianom, jakie globalizacja wywiera w prawie oraz sposobie jego postrzegania, co z kolei wymusza zmiany w praktyce prawa. Ta wstępna analiza będzie stanowiła punkt wyjścia do zasadniczych dla niniejszego opracowania rozważań na temat konieczności i sposobu dostosowania uniwersyteckiej edukacji prawniczej do zmian zachodzących w prawie oraz w praktyce prawa, tj. na rynku usług prawniczych.

II. *Prawo w dobie globalizacji.* Dla uzasadnienia obowiązywania prawa sięgano na przestrzeni dziejów do zasady personalizmu bądź terytorializmu, odwołując się do zwierzchności odpowiednio nad osobą bądź nad obszarem. Wprawdzie podstawowe łączniki występowały i występują niekiedy obok siebie, to jednak z czasem znacznie większe znaczenie uzyskała zasada terytorializmu; suwerenność państwowa, której przejawem jest stanowienie prawa, ma znaczenie przede wszystkim w aspekcie terytorialnym. W ostatnim czasie daje się jednak zaobserwować wzrastającą internacjonalizację obrotu,

¹ Informacja ze strony prowadzonej przez *Australian APEC (Asia Pacific Economic Cooperation) Study Centre*, jednostki badawczej *Monash University* w Melbourne: <<http://www.globalisationguide.org/01.html>>.

nie tylko w sferze gospodarczej. Owa internacjonalizacja nie jest sama w sobie zjawiskiem nowym, jeżeli wziąć pod uwagę bursztynowy szlak, Ligę Hanzeatycką, niderlandzkie i brytyjskie kompanie indyjskie, peregrynacje żaków do uczelni w Padwie, Bolonii, Lowanium, Pradze czy Krakowie, import architektów i artystów, mariaże rodzin panujących, wyprawy krzyżowe czy lokacje miast na prawach obcych, by wymienić tylko kilka przykładów odpowiednio z życia gospodarczego, naukowego, kulturalnego, społecznego, politycznego czy prawnego. Niespotykany dotąd jest natomiast obecny zasięg oraz intensywność internacjonalizacji, co wynika głównie z coraz szybszego postępu technologicznego, radykalnie relatywizującego tradycyjne granice wynikające z geograficznych odległości.

Owa intensywność internacjonalizacji prowadzi do jej przejścia w nową jakość, co odzwierciedla się chociażby w terminologii - w ostatnich latach upowszechniło się pojęcie globalizacji, odnoszące się w najszerszym rozumieniu do wszelkich zmian na płaszczyźnie społecznej, ekonomicznej i politycznej, wynikających przede wszystkim z rozwoju technologicznego, zwłaszcza w zakresie komunikacji i transportu.

Dla internacjonalizacji wymiany gospodarczej krokami milowymi były sukcesy kolejnych etapów negocjacji w ramach GATT oraz powstanie WTO, przez co dochodziło do stopniowego materializowania się neoliberalnych idei stanowiących dogmatyczną podstawę globalizacji.

Jak zaznaczyłem powyżej, u podstaw zjawiska globalizacji leży redukcja znaczenia granic oraz odległości w sensie geograficznym, przez co następuje zanegowanie terytorializmu². Tym samym zachwiany zostaje jeden z filarów krajowych systemów prawnych, dla których właściwe jest zorganizowanie w sposób terytorialny. Współczesny obrót prawny opierający się na nowoczesnej technologii dąży do eliminowania przeszkód, którymi często są granice państwowe³. Jednocześnie prawo krajowe nie jest przystosowane do uwzględnienia wszystkich aspektów wynikających z międzynarodowego charakteru tego obrotu. Dodatkowo zawodny jest krajowy system egzekucyjno-sankcjonujący. Dlatego też ocenianie problemów naznaczonych "elementem obcym" z perspektywy jednego tylko systemu prawnego nie jest zazwyczaj w stanie doprowadzić do zadowalających rezultatów.

Zdecydowanie dominująca we współczesnym świecie swoboda wyboru prawa dla zobowiązań umownych⁴ oraz wzrastająca przewaga teorii inkorporacji nad teorią siedziby w międzynarodowym prawie spółek⁵ pozwalają obecnie mówić o "pluralizmie systemów prawnych"⁶. To z kolei relatywizuje znaczenie prawa krajowego, które nie

² Zob. R.F.M. Lubbersand, J.G. Koorevaar: *Primary Globalisation, Secondary Globalisation, and the Sustainable Development Paradigm - Opposing Forces in the 21st Century*, referat wygłoszony na konferencji „21st Century Social Dynamics: Towards the Creative Society”, Berlin, 6-7 XII 1999 Expo 2000, (OECD Forum), pisemna wersja dostępna w internecie pod <<http://kubnw16.uvt.nl/web/globus/Lubpdfs/Governan/Gover114.pdf>>, s. 2.

³ Zob. R. Strickland, Ph. H. Knight: *Legal Education in the Twenty-First Century: University of Oregon School of Law, 21st Century Task Force*, 80 "Oregon Law Review" (Winter, 2001), s. 1453.

⁴ Por. art. 3 Konwencji Rzymskiej o prawie właściwym do zobowiązań wynikających z umów (1980 r.); regulacja polskiego art. 25 § 1 ustawy z 12 XI 1965 - Prawo prywatne międzynarodowe (Dz.U. nr 46, poz. 290) przewidująca ograniczoną wolność wyboru prawa dla zobowiązań umownych jest wobec współczesnych trendów anachronizmem.

⁵ Por. orzeczenia Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z 9 III 1999 - "Centros" (C-212/97), z 5 XI 2002 - "Uberseering" (C-280/00) oraz z 30 IX 2003 - "Inspire Art Ltd." (C-167/01).

⁶ Takim terminem posługuje się H. Merkt: *Die Pluralisierung des europäischen Gesellschaftsrechts, "Recht der Internationalen Wirtschaft"* (RIW) 2004, s. 1-7.

może być już rozpatrywane w oderwaniu od praw obcych oraz prawa międzynarodowego. Formułując to jeszcze bardziej dosadnie, można obecnie mówić o końcu (wyłącznie) krajowego prawa, zwłaszcza w takich dziedzinach jak spółki czy umowy.

Prawo, które staje się przedmiotem wyboru, może być postrzegane jako specyficzny "towar", produkt określonej legislacji krajowej⁷. To z kolei otwiera drogę do konkurencji pomiędzy ustawodawstwami o stworzenie najbardziej atrakcyjnego systemu prawnego. Przyciągnięcie potencjalnych inwestorów/kontrahentów do własnej jurysdykcji daje państwu, które stworzyło dany system prawny, różnego rodzaju pośrednie⁸ i bezpośrednie⁹ korzyści, w tym także korzyści niematerialne¹⁰.

Z drugiej strony, w warunkach globalizacji praktyki oraz globalizacji edukacji prawniczej dochodzi pośrednio do zbliżania ustawodawstw i sposobu myślenia o prawie. Szczególnie edukacja prawnicza ma duże znaczenie dla przenikania się systemów prawnych. Przykładowo: już w średniowieczu przyjęcie zasad prawa rzymskiego jako pomocniczego źródła prawa w rozdrobnionych politycznie Niemczech dokonało się za sprawą sędziów, którzy sami studiowali na starych włoskich uniwersytetach, zwłaszcza w Padwie i Bolonii¹¹. Również wiele spośród dzisiejszych zmian prawnych, chociażby w Europie Środkowo-Wschodniej, można zrozumieć zaglądając w biografie osób, które w poszczególnych krajach były odpowiedzialne za przygotowanie projektów nowych ustaw. "Przeszłość edukacyjna" tych osób ma duże znaczenie dla całej późniejszej ich działalności. W ten sposób wymiana akademicka prowadzi pośrednio i w sposób nieformalny do wzrostu konwergencji pomiędzy systemami prawnymi.

III. *Praktyka prawa w dobie globalizacji.* Postępująca internacjonalizacja życia we wszystkich jego aspektach nie pozwala na postrzeganie zjawisk i problemów z punktu widzenia jednej tylko kultury i jednego systemu prawnego. Jak dobitnie wyraził to prof. Adrien Wing z *University of Iowa College of Law*, edukacja prawnicza powinna przygotowywać studentów (amerykańskich) do pracy w świecie, który w przeważającej mierze jest "non-white, non-US, and non-English-speaking"¹². To stwierdzenie jest jeszcze bardziej prawdziwe w odniesieniu do Polski, która w odróżnieniu od Stanów Zjednoczonych nie może przypisywać sobie roli gospodarczej potęgi ani kulturalnego hegemonu - potentata w eksporcie idei, w tym również koncepcji prawnych.

Problemy transgraniczne, czy też "sytuacje z elementem obcym", pojawiają się

⁷ Takie ujęcie w odniesieniu do prawa spółek prezentuje zwłaszcza R. Romano: *Law as a Product: Some Pieces of the Incorporation Puzzle*, 1 "Journal of Law, Economics and Organization", (1985), s. 225.

⁸ Np. obciążenia fiskalne - tzw. *franchise tax* związany z rejestracją spółek, który stanowi znaczące źródło dochodów Stanu Delaware.

⁹ Np. dochody związane z obsługą prawną świadczoną przez krajowe firmy prawnicze.

¹⁰ Ten aspekt sprowadza się do "kulturowej hegemonii" - prawo jest bowiem ważną częścią dziedzictwa narodowego.

¹¹ Zob. L. F. Del Duca: *Emerging Worldwide Strategies In Internationalizing Legal Education*, 18 "Dickinson Journal of International Law" (Spring, 2000), s. 421, który w swoim sprawozdaniu z konferencji na temat "Worldwide Strategies In Internationalizing Legal Education" (Washington, 6 I 2000) omawia wystąpienie C. Ch. Lechoczy, pt. "Preparing Students for International Legal Practice and Improvement of Their Legal Systems".

¹² Zob. na ten temat sprawozdanie z międzynarodowej konferencji nt. kooperacji w międzynarodowej edukacji prawniczej (4 I 2001): T. M. Fine: *Symposium on Working Together: Developing Cooperaton in Intrnational Legal Education: Introduction and Overview*, 20 "Penn State International Law Review" (Fall, 2001), s. 3.

obecnie we wszystkich dziedzinach prawa i nie są już wyłączną domeną wyspecjalizowanych międzynarodowych kancelarii prawnych. Jeśli wziąć pod uwagę rosnącą międzynarodową wymianę handlową, inwestycje zagraniczne, konstytuowanie się nowych narodów, wzrost roli nowych aktorów na scenie międzynarodowej, takich jak multinarodowe czy nawet globalne korporacje oraz organizacje pozarządowe (NGOs)¹³, łatwo można dojść do wniosku, że konfrontacja z obcym prawem i obcą kulturą może okazać się nieunikniona zarówno dla prawników pracujących w międzynarodowych kancelariach czy dużych przedsiębiorstwach, bądź doradzających agendom rządowym czy organizacjom pozarządowym (tzw. *in-house lawyers*), ale również dla osób praktykujących w mniejszych ośrodkach. Tak więc globalizacja obejmuje wszystkie podstawowe obszary prawa: prywatnego (zwłaszcza umowy międzynarodowe, odpowiedzialność za produkt, prawo małżeńskie i rodzinne), publicznego (np. prawo ochrony środowiska) i karnego (międzynarodowy terroryzm, przestępczość gospodarcza), włączając w to kwestie proceduralne (uznawanie orzeczeń, egzekucja) przy coraz szerszym uwzględnieniu uniwersalnego charakteru praw człowieka¹⁴. Wyjście poza jeden tylko system prawny powoduje, że pewne krajowe mechanizmy porządkujące i sankcjonujące nie zdają egzaminu w konstelacjach międzynarodowych. To wszystko dodatkowo stymuluje rozwój tych dziedzin prawa, które wprowadzicie nie są bezpośrednio związane z problematyką transgraniczną, jednakże konstelacje międzynarodowe nadają im nowy wymiar i nowe znaczenie, zwłaszcza dzięki konieczności uwzględnienia prawnej i kulturowej różnorodności (przykładowo: alternatywne sposoby rozstrzygania sporów, prowadzenie negocjacji).

Wszystko to rodzi zapotrzebowanie na "globalnych prawników"¹⁵, którzy dzięki umiejętności poruszania się pomiędzy różnymi kulturami i systemami prawnymi będą mogli sprostać wymaganiom globalnych klientów. Nawet jednak z punktu widzenia własnego porządku prawnego podejście komparatystyczne przyczynia się do lepszego zrozumienia prawa krajowego¹⁶. Mechanizm poznawczy właściwy studiom porównawczym sprowadza się przede wszystkim do tego, że następuje wyeksponowanie problemu, który jest przedmiotem różnych możliwych regulacji prawnych. Problemy i związane z nimi konflikty interesów są bowiem zasadniczo takie same w większości państw świata¹⁷. To co jest różne, to podejście prawa do tych problemów. Metoda komparatystyczna siłą rzeczy stawia w centrum zainteresowania sam problem. To umożliwi nie tylko lepsze zrozumienie własnego systemu prawnego, ale także stymuluje myślenie w kategoriach polityki prawa. Ten aspekt ma ogromne znaczenie nie tylko dla prawników zajmujących

¹³ Te zjawiska wymienił dziekan *American University, Washington College of Law, C. Grossman*, w referacie wygłoszonym na sympozjum "*Emerging Worldwide Strategies In Internationalizing Legal Education*", zorganizowanym przy okazji rocznego zgromadzenia *Association of American Law Schools*, które odbyło się 6 I 2000 w Waszyngtonie, zob. sprawozdanie z sympozjum L.F. Del Duca, jw., s. 414.

¹⁴ Zob. M. Bogdan: *Is there a curricular core for the trans-national lawyer?*, s. 1 (referat przygotowany na konferencję pt. "*Educating Lawyers for Transnational Challenges*", 26-29 V 2004, Oahu (Hawaii, USA), dokument dostępny w internecie na stronie <<http://www.aals.org/international2004/Papers/bogdan.pdf>>).

¹⁵ D.S. Clark posługuje się określeniem "*Global Lawyers*", zob. *Transnational Legal Practice: The Need for Global Law Schools*, 46 "*American Journal of Comparative Law*" (1998, Supplement), s. 273.

¹⁶ Zob. M. Bogdan, jw., s. 5

¹⁷ R.A. Stein: *The Future of Legal Education*, 75 "*Minnesota Law Review*" (February, 1991), s. 959.

się nauką i tworzeniem prawa. W warunkach funkcjonowania "efektywnego rynku prawnego", zakładającego znajomość i uwzględnianie w praktyce przez organy państwowe, zwłaszcza sądy, celów, które realizować powinien system prawny, problem stosowania prawa i polityki prawa zbiegają się w ten sposób, że skuteczna argumentacja na rzecz reprezentowanego przez adwokata interesu (prywatnego) wymaga odwoływania się przez niego również do argumentów *public policy* (wykładnia teleologiczna).

Zachodzące zmiany w praktyce prawniczej nie mogą pozostać bez wpływu na przebieg przygotowania zawodowego przyszłych prawników, tj. na edukację prawniczą. W tej mierze wskazane jest przyjrzenie się najpierw doświadczeniom uczelni zagranicznych.

IV. *Global Law School*. Od jakiegoś już czasu zjawiskiem powszechnym jest, że na każdym szanującym się uniwersytecie istnieje mniejszy lub większy zespół osób, które z założenia zajmują się problematyką międzynarodową. Chodzi o kierowników i personel uczelnianych czy wydziałowych biur współpracy międzynarodowej, administratorów wymian bezpośrednich, opiekunów studentów zagranicznych, słowem osoby bezpośrednio odpowiedzialne za kontakty międzynarodowe. Jednostkom tym przypadła rola pionierów w zakresie internacjonalizacji działalności uniwersytetów¹⁸. Obecnie jednak konieczne są dalej idące zmiany instytucjonalne, zmierzające do pełniejszego uwzględnienia aspektów międzynarodowych, tak aby problematyka ta przenikała cały program studiów prawniczych.

Dnia 1 III 1990 dziekan szkoły prawa na *University of Minnesota*, R.A. Stein, skierował do dziekanów wszystkich amerykańskich akredytowanych szkół prawa list zachęcający ich do sformułowania prognoz dotyczących pięciu najważniejszych, ich zdaniem, kierunków rozwoju oraz głównych zmian, jakie zajdą w edukacji prawniczej w USA w ciągu najbliższych dziesięciu lat, czyli - patrząc z dzisiejszej perspektywy - do roku 2000. Na podstawie tej ankiety, na którą odpowiedziało osiemdziesięciu spośród jej adresatów¹⁹, w tym dziekani wiodących amerykańskich *Law Schools*, prof. Stein opublikował niezwykle interesujący artykuł²⁰, stanowiący syntezę nadesłanych odpowiedzi i przedstawiający antycypowany obraz przyszłości amerykańskiej szkoły prawa, widziany oczyma osób odpowiedzialnych za akademickie kształcenie prawników w Stanach Zjednoczonych²¹. Trzon artykułu stanowi zestaw 23 ponumerowanych "przepowiedni" (*predictions*) dotyczących zmian na amerykańskich wydziałach prawa oraz czynników warunkujących te zmiany.

Ósma przepowiednia dotyczy internacjonalizacji studiów prawniczych. Autor podkreśla, że umiędzynarodowienie studiów prawniczych będzie głównym trendem w zmianie akademickiego *curriculum*²². Prognoza sformułowana przez R.A. Steina okazała się

¹⁸ T. M. Fine, jw., s. 1.

¹⁹ W USA jest obecnie ok. 180 akredytowanych szkół prawa; por. D.S. Clark, jw., s. 263; dane za 1997 r. - 179 szkół prawa, *Association of American Law Schools* (AALS) ma 166 członków, wskazując jednocześnie 22 szkoły nie będące członkami AALS, aktualne dane zob. pod: <<http://www.aals.org/members.html>>.

²⁰ R.A. Stein, jw., s. 945.

²¹ Wprawdzie, jak zaznacza sam autor, formułowane przez niego prognozy są jego własnymi poglądami, jednak wiele z postawionych tez było inspirowanych odpowiedziami ze strony adresatów ankiety.

²² "There will be a substantial internationalization of the curriculum, a change that I believe will be »the major curricular development« (podkreślenie zgodne z oryginałem) over the next decade", R.A. Stein, jw., s. 958.

niezwykle trafna.

W 1995 r., przy okazji corocznego zgromadzenia Amerykańskiego Zrzeszenia Prawników (*American Bar Association*) sekcja ds. edukacji prawniczej oraz sekcja ds. międzynarodowego prawa i praktyki prawnej zorganizowały wspólnie panel zatytułowany "*The Globalization of the American Law School*", którego uczestnicy zgodnie uznali, że globalizacja otwiera nowe rynki dla obsługi prawnej oraz, że prawnicy którzy uzyskali wykształcenie obejmujące prawo międzynarodowe, zagraniczne i komparatywne będą dominowali na tych rynkach²³. W tym samym duchu, w 1998 r. odbyło się roczne zgromadzenie Zrzeszenia Amerykańskich Szkół Prawa (*The Association of American Law Schools - AALS*), zorganizowane pod hasłem "*Thinking and Teaching about Law in a Global Context as an Exercise in Common Enterprise*"²⁴.

Równolegle doszło do zmaterializowania się idei "Globalnej Szkoły Prawa". Pierwszą w świecie uczelnią, która uruchomiła *Global Law School* był *New York University* (NYU), który w 1994 r. zainicjował ambitny projekt utworzenia multidyscyplinarnej, wielonarodowej jednostki dydaktyczno-badawczej funkcjonującej obecnie pod nazwą *Hauser Global Law School Program*²⁵. Myślą przewodnią programu jest stworzenie rotacyjnego zespołu ok. 20 zagranicznych profesorów uczących przez semestr na NYU, jak również pewnej liczby naukowców prowadzących badania na nowojorskiej uczelni. Jeśli dodatkowo uwzględnić wysoki odsetek zagranicznych studentów immatrykulowanych na *NYU School of Law*²⁶, wówczas otrzymujemy obraz prawdziwie wielonarodowej i multikulturowej jednostki badawczo-dydaktycznej. W ten sposób postulat globalizacji nauczania zostaje uwzględniony nie tylko w sferze programowej, ale również kadrowo-personalnej.

W ramach modernizacji programów nauczania na poszczególnych amerykańskich *Law Schools* uwzględnienie postępującej globalizacji zajmowało i zajmuje poczesne miejsce. Przykładowo, dla sprostania wyzwaniom nowego stulecia na *University of Oregon School of Law* została powołana specjalna grupa zadaniowa (*21st Century Task Force*), której powierzono opracowanie i zarekomendowanie kierunków zmian w programie studiów prawniczych w celu dostosowania ich do bieżących i przyszłych potrzeb praktyki prawniczej²⁷. Grupa zdefiniowała siedem kluczowych obszarów-faktorów zmian, które powinny zostać w większym stopniu uwzględnione przy kształtowaniu programu akademickiego na wydziale prawa. Ową listę otwiera "umiędzynarodowienie działalności gospodarczej, społeczeństwa i praktyki prawniczej"²⁸. Grupa zadaniowa sformułowała kilka sugestii dotyczących szerszego uwzględnienia aspektów międzynarodowych w ramach studiów prawniczych. W kwestii programowej zaproponowano podejście dwutorowe polegające, z jednej strony, na zaoferowaniu możliwie dużej liczby przedmiotów poświęconych bezpośrednio prawu transnarodowemu, z drugiej zaś na

²³ D.S. Clark, jw., s. 268.

²⁴ Tamże, s. 269.

²⁵ Zob. <<http://www.law.nyu.edu/programs/globalawschool>>.

²⁶ Wśród studentów immatrykulowanych w 1997 r. na *NYU School of Law* było reprezentowanych ponad 50 narodowości, dane za D.S. Clark, jw., s. 269.

²⁷ Zob. R. Strickland, Ph. H. Knight, jw., s. 1449.

²⁸ Pełna lista obejmuje następujące obszary kluczowe: *Internationalization of Business, Society, and Law Practice; Technology; Appropriate Dispute Resolution and Early Problem Solving; Skills and Education for Change; Professionalism and Interchange with the Profession; Cost of Legal Education and Student Debt Load; Demographics, Diversity in the Legal Profession, Student Recruitment, and Retention*, zob. R. Strickland, Ph. H. Knight, jw., s. 1453.

uwzględnieniu aspektów międzynarodowych i komparatywnych w ramach kursów prawa krajowego/federalnego²⁹. Dodatkowo podkreślono znaczenie wymiany studentów oraz kadry naukowej³⁰.

V. *Umiejzdnarodowienie edukacji prawniczej à la européenne*. Również w Europie można odnotować szereg sukcesów w zakresie programowego, personalnego i instytucjonalnego umiejzdnarodowienia studiów prawniczych. Należy tutaj w pierwszym rzędzie wymienić powstanie takich ośrodków jak: *Europauniversität Viadrina* we Frankfurcie nad Odrą, *Central European University* w Budapeszcie czy *European University Institute* we Florencji.

Uniwersytet *Viadrina*, reaktywowany jako Uniwersytet Europejski w 1991 r.³¹ powstał jako jednostka międzynarodowa i interdyscyplinarna, mająca w założeniu stanowić centrum badawczo-dydaktyczne dla naukowców z Niemiec i Polski a także innych krajów, głównie z Europy Środkowej i Wschodniej³². Na Uniwersytecie tym prowadzone są jednocześnie studia prawnicze prowadzące do uzyskania polskiego tytułu magistra prawa³³ oraz studia prawa niemieckiego, których ukończenie pozwala na przystąpienie do egzaminu państwowego³⁴ w Niemczech (Brandenburgii). Poczynając od roku akademickiego 2004/2005 uruchomiono na *Viadrinie* nowy dwuetapowy program studiów prawniczych, zmierzający do uzyskania po trzech latach stopnia zawodowego *Bachelor of German and Polish Law (LL.B.)* natomiast po dalszych dwóch latach nauki stopnia *Master of German and Polish Law (LL.M.)*³⁵.

Uniwersytet Środkowoeuropejski w Budapeszcie (CEU) został ufundowany ze środków przekazanych przez Georga Sorosa w 1991 r., a jego początkową siedzibą była Praga. CEU ma również departament prawa obsadzony międzynarodową kadram naukowo-dydaktyczną. Departament prawa oferuje wyłącznie programy podyplomowe (*post-graduate*): magisterskie (LL.M., MA) oraz doktorskie (SJD, PhD).

Podobnie jedynie programy podyplomowe, doktorskie i badawcze oferuje finansowany ze środków wspólnotowych Europejski Instytut Uniwersytecki we Florencji, zajmujący się problematyką europejską i międzynarodową, głównie w dziedzinie konstytucjonalizmu i praw człowieka, ostatnio jednak również z zakresu europeizacji prawa prywatnego.

Duże znaczenie mają również wspólne europejskie programy, głównie na szczeblu podyplomowym. Udany przykładem jest powstałe w 1995 r. konsorcjum uniwersyteckie *Pallas*³⁶, skupiające wydziały prawa uniwersytetów z Barcelony, Bolonii, Essex, Konstancji, Carli, Lyonu, Münster oraz Nijmegen, oferujące wspólny program *Master of*

²⁹ Zob. R. Strickland, Ph. H. Knight, *iw.*, s. 1454.

³⁰ Tamże, s. 1455.

³¹ Obecny uniwersytet nawiązuje do tradycji *Alma Mater Viadrina*, funkcjonującej w latach 1506-1811.

³² Międzynarodowy charakter Uniwersytetu *Viadrina* zwrócił również uwagę komentatorów amerykańskich, zob. D.S. Clark, *iw.*, s. 265-266.

³³ Studia prawa polskiego odbywają się w ramach tzw. *Collegium Polonicum* przy współpracy z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

³⁴ Niem. *Erste juristische Staatsprüfung*.

³⁵ Jednocześnie absolwentom nadawany jest tytuł magistra prawa UAM w Poznaniu; zob. szerzej oficjalna informacja nt. programu na stronie internetowej Uniwersytetu *Viadrina* <<http://viadrina.eu-v-frankfurt-o.de/%7Ew3lsvwt/GermanPolishLaw/GermanPolishLaw.htm>>.

³⁶ Zob. <<http://www.pallas-llm.org>>.

Laws (LL.M.).

Także na szczepku studiów zasadniczych można podać przykłady udanych projektów międzynarodowych, jak choćby wspólne niemiecko-francuskie studia prawnicze oferowane łącznie przez Uniwersytet w Kolonii oraz Paryską Sorbonę³⁷.

Dużym sukcesem było również utworzenie europejskich kolegiów doktoranckich: polsko-niemieckiego (Kraków-Heidelberg-Moguncja)³⁸, niemiecko-francusko-brytyjskiego (Monachium-Paryż-Bordeaux-Oxford)³⁹ czy polsko-ukraińskiego⁴⁰.

Z punktu widzenia powszechności oraz zasięgu największe znaczenie ma jednak program wymiany studentów *Socrates-Erasmus*, finansowany ze środków Unii Europejskiej, umożliwiający masową migrację studentów w Europie⁴¹. Program *Erasmus (European Action Scheme for the Mobility of University Students)*, którego nazwa nawiązuje do Erazma z Rotterdamu, profesora Uniwersytetu w Leuven (Lowanium), został powołany w 1987 r. z myślą o propagowaniu i ułatwianiu wymiany studentów między uczelniami krajów Wspólnoty Europejskiej. W 1995 r. *Erasmus* wszedł w skład utworzonego wówczas programu wspólnotowego *Socrates* wspierającego międzynarodową współpracę w sferze edukacji. Ogólnym celem programu *Socrates-Erasmus* jest poprawa poziomu edukacji uniwersyteckiej wzmacnianiem jej europejskiego wymiaru. Program *Socrates-Erasmus* obejmuje nie tylko wymianę studentów, lecz umożliwia także różne inne formy współpracy między instytucjami szkolnictwa wyższego w Europie, takie jak wymiana kadry naukowej czy opracowywanie nowych programów nauczania. Formalnym uzupełnieniem programu *Erasmus* było wprowadzenie w 1989 r. europejskiego systemu transferu punktów (ECTS), który umożliwia zaliczanie zajęć odbytych na zagranicznym uniwersytecie na poczet studiów na uczelni macierzystej.

Z zakrojonych na szeroką skalę przedsięwzięć dotyczących już konkretnie edukacji prawniczej należy nadto wspomnieć o utworzonej w 1984 r. sieci *European Legal Practice Integrated Studies (ELPIS)* oraz o inicjatywie z 1995 r. polegającej na utworzeniu organizacji pod nazwą *European Law Faculties Association (ELFA)*⁴².

VI. *Standaryzacja nauczania na studiach prawniczych w Polsce w świetle postulatów internacjonalizacji.* W ostatnim czasie podjęte zostały wysiłki zmierzające do przygotowania ogólnopolskich standardów nauczania na kierunku "Prawo", których opracowanie wzięła na siebie Ogólnopolska Konferencja Dziekanów Wydziałów Prawa i

³⁷ Zob. <http://www.dekanat.de/Dekanat_de>, <http://droit7.univ-paris1.fr/form/cyc2/ddbina-tio/ddfr_all.html>.

³⁸ Europejskie Kolegium Doktoranckie „Transformacja systemowa i ujednoczenie prawa w łączącej się Europie“, szczegółowy program kolegium w języku polskim dostępny w internecie pod <<http://www.law.uj.edu.pl/wpia/program.doc>>.

³⁹ Kolegium poświęcone jest szeroko pojętej ochronie dóbr osobistych oraz godności jednostki, <http://www.lrz-muenchen.de/~jurist_grad_koll/index.htm>.

⁴⁰ Kolegium reprezentowane z polskiej strony przez lubelskie uczelnie: Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej oraz Katolicki Uniwersytet Lubelski, <<http://www.kpu.lublin.pl>>. Prawo jest tylko jedną z wielu licznych dziedzin nauki objętych programem Kolegium.

⁴¹ Każdego roku w Europie w ramach programu *Erasmus* wyjeżdża blisko 120 000 studentów, zajęcia w partnerskich uczelniach prowadzi w ramach *Erasmus'a* rokrocznie niemal 18 000 wykładowców. Jeżeli chodzi o udział polskich studentów i nauczycieli akademickich, to liczby te przedstawiały się odpowiednio: 3691/678 osób (w roku akad. 2000/01), 4322/800 (2001/02), 5419/884 (2002/2003), dane wg serwisu <<http://www.socrates.org.pl/erasmus>>.

⁴² Działalność obu organizacji została ostatnio przedstawiona przez A. Korybskiego: *O standaryzacji nauczania na studiach prawniczych*, PiP nr 2/2004, s. 10-12.

Administracji, jako ciało opiniodawcze, reprezentujące prawnicze środowisko akademickie w Polsce⁴³. Celem prac było uzgodnienie standardów nauczania na kierunku "Prawo" pod kątem godzinowych obciążeń dydaktycznych oraz treści programowych⁴⁴. Efektem kilkukrotnych spotkań⁴⁵ było przyjęcie w kwietniu 2003 r. na konferencji w Toruniu projektu owych standardów nauczania⁴⁶. Standardy te są znaczącym krokiem naprzód⁴⁷; oprócz funkcji regulacyjnej w zakresie standaryzacji⁴⁸ znaczenie zmian zaproponowanych przez Ogólnopolską Konferencję Dziekanów WPiA polega również na urealnieniu programów studiów prawniczych pod kątem wiedzy i umiejętności rzeczywiście potrzebnych absolwentom wydziałów prawa u progu ich zawodowej kariery⁴⁹. Zgodnie z założeniami przyjętymi przez Konferencję Dziekanów WPiA magisterskie (jednolite) studia prawnicze powinny trwać co najmniej 9 semestrów, obejmujących program dydaktyczny w wymiarze 2200 godzin.

Ustalając standardy programowe, dokonano podziału przedmiotów na przedmioty kształcenia ogólnego, podstawowe oraz kierunkowe, pozostawiając przy tym uczelniami możliwość rozszerzenia oferty dydaktycznej w zależności od siły kadrowej wydziału⁵⁰.

Do przedmiotów kształcenia ogólnego zaliczono: Podstawy ekonomii dla prawników, Podstawy socjologii, Logikę prawniczą i Etykę.

Wśród przedmiotów podstawowych znalazły się: *Wstęp do prawoznawstwa*, *Prawo konstytucyjne*, *Prawo administracyjne*, *Prawo karne*, *Prawo cywilne I* (część ogólna i prawo rzeczowe), *Prawo cywilne II* (zobowiązania, prawo spadkowe, prawo rodzinne), *Postępowanie administracyjne i sądowniczo-administracyjne*, *Postępowanie karne* oraz *Postępowanie cywilne*.

Lista przedmiotów kierunkowych obejmuje natomiast: *Powszechną historię prawa i państwa*, *Historię prawa i ustroju w Polsce*, *Prawo rzymskie*, *Doktryny polityczno-prawne*, *Teorię prawa*, *Prawo handlowe*, *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych*, *Prawo finansowe*, *Prawo międzynarodowe publiczne*, *Prawo międzynarodowe prywatne*, *Prawo Unii Europejskiej* oraz *Prawo gospodarcze publiczne*.

Dokonanie podziału programu studiów prawniczych na przedmioty kształcenia

⁴³ Tamże, s. 5.

⁴⁴ Zob. na ten temat A. Korybski, jw., s. 6-7; J. Borkowski: *Standaryzacja nauczania w naukach prawnych*, PiP nr 2/2004, s. 15; A. Radwan: *Edukacja prawnicza wobec wyzwań XXI wieku* [w:] *Państwo i prawo w XXI wieku - szanse i zagrożenia - Materiały konferencyjne z IV Międzynarodowej Konferencji Krakowskiej Szkoły Wyższej im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, red. B. Stoczewska, Kraków 2004 (w druku).

⁴⁵ Konferencje w Toruniu (wrzesień 2002 i kwiecień 2003) oraz w Lublinie (IX 2003).

⁴⁶ Projekt ów, który następnie został zatwierdzony na kolejnej Konferencji Dziekanów WPiA we wrześniu 2003, został jednocześnie przekazany Państwowej Komisji Akredytacyjnej oraz Radzie Głównej Szkolnictwa Wyższego.

⁴⁷ Zob. A. Radwan, jw.

⁴⁸ Dla wielu kierunków studiów, w tym przykładowo dla kierunku "Prawo kanoniczne" standardy takie są określone normatywnie - zob. rozp. Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 18 IV 2002 w sprawie określenia standardów nauczania dla poszczególnych kierunków studiów i poziomów kształcenia (Dz.U. nr 116/2002, poz. 1004) ze zmianami wynikającymi z rozp. Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 13 VI 2003 zmieniające rozporządzenie w sprawie określenia standardów nauczania dla poszczególnych kierunków studiów i poziomów kształcenia (Dz.U. nr 144/2003, poz. 1401).

⁴⁹ Chodzi tu m.in. o zredukowanie znaczenia przedmiotów historycznoprawnych, które w programie niektórych polskich wydziałów prawa zajmowały nieproporcjonalnie duże miejsce, zob. A. Radwan, jw.

⁵⁰ Zob. A. Korybski, jw., s. 9.

ogólnego oraz przedmioty podstawowe i kierunkowe zasługuje na poparcie. Oceniając jednak konkretne przydziały w ramach poszczególnych grup, można mieć pewien niedosyt, jeżeli chodzi o stopień uwzględnienia postulatów internacjonalizacji studiów prawniczych.

Najpóźniej od chwili wejścia Polski do Unii Europejskiej kurs Prawa europejskiego nie może być traktowany jako przedmiot kierunkowy i powinien zostać przesunięty do grupy przedmiotów podstawowych⁵¹. Tylko bowiem przedmioty z grupy przedmiotów podstawowych mają być, zgodnie z założeniami uchwały Konferencji Dziekanów WPIA, obowiązkowe we wszystkich krajowych szkołach prawa w tym sensie, że każdy wydział będzie zmuszony do takiego ukształtowania programu studiów, aby nie było możliwe ukończenie studiów prawniczych na poziomie magisterskim bez zaliczenia wszystkich przedmiotów należących do grupy przedmiotów podstawowych⁵². Te właśnie przedmioty stanowią zatem, w myśl wytycznych Konferencji Dziekanów, "ściśły kanon" programowy. Tymczasem pozostawienie Prawa europejskiego poza owym kanonem pozwala na ukończenie studiów prawniczych z pominięciem kursu z tego przedmiotu, co jest trudne do zaakceptowania, zważywszy że Prawo europejskie przenika obecnie niemal wszystkie pozostałe dyscypliny prawnicze, jak również, że absolwenci polskich uczelni będą musieli znaleźć swoje miejsce na europejskim rynku usług prawnych. Oczywiście nadanie kursowi z Prawa europejskiego charakteru przedmiotu podstawowego nie oznacza zwolnienia z uwzględniania problematyki europejskiej w ramach innych przedmiotów "krajowych"⁵³.

Kolejna modyfikacja powinna dotyczyć grupy przedmiotów kierunkowych. Wydaje się, iż wśród tych przedmiotów powinna się znaleźć Komparatystyka prawnicza. Przedmiot ten nie jest obecnie w Polsce niestety powszechnie oferowany w toku studiów prawniczych⁵⁴. Trudno oczywiście zadekretować jego obowiązkowe wprowadzenie od razu na wszystkich krajowych wydziałach prawa, co byłoby trudne chociażby ze względów kadrowych, jednak podniesienie kursu z Prawa porównawczego do rangi przedmiotu kierunkowego miałoby wymowę symboliczną⁵⁵, wskazując pożądaną kierunek ewolucji prawniczego *curriculum*. Praktycznie możliwe byłoby wprowadzenie dla wydziałów prawa okresów przejściowych na przygotowanie do uruchomienia odpowiedniego kursu.

W tym miejscu warto również zwrócić uwagę na organizację studiów prawniczych, które obecnie mają charakter studiów jednolitych, pięcioletnich. Wiele argumentów przemawia jednak za zorganizowaniem tych studiów jako studiów dwuetapowych, licencjackich i magisterskich. Oprócz innych argumentów, które nie wykazują bezpośredniego związku z tytułową problematyką⁵⁶, warto wskazać na ułatwienie mobilności międzynarodowej, zwłaszcza europejskiej, które należy wiązać z wprowadzeniem systemu dwuetapowego. System taki odpowiada przy tym zasadniczo modelowi, jaki ustalono w tzw. Deklaracji Bolońskiej przyjętej w 1999 r. Celem Deklaracji Bolońskiej jest stworzenie

⁵¹ Zob. A. Radwan, jw.

⁵² Zob. A. Korybski, jw., s. 7.

⁵³ Zob. rekomendacje grupy zadaniowej powołanej na *University of Oregon*, zob. R. Strickland, Ph. H. Knight, jw., s. 1454; zob. też poniżej, uwagi zawarte pod koniec punktu VII.

⁵⁴ Warto w tym miejscu wspomnieć, iż na niektórych zagranicznych uniwersytetach, np. na Uniwersytecie w Lund komparatystyka prawnicza od połowy lat 90-tych stanowi przedmiot obligatoryjny, zob. M. Bogdan, jw., s. 4.

⁵⁵ Por. M. W. Reimann: *Taking Globalization Seriously: Why We Need to Make International Studies Mandatory and How One American Law School Actually Did It*, s. 2 (referat przygotowany na konferencję pt. "Educating Lawyers for Transnational Challenges", 26-29 V 2004, Oahu, <<http://www.aals.org/international2004/Papers/Reimann.pdf>>).

⁵⁶ Szerzej A. Radwan, jw.

ujednoliconych ram w obrębie tzw. Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego, opartego na zasadzie uznawania osiągnięć (*European Credit Transfer and Accumulation System* - ECTS), co jest możliwe jedynie przy istnieniu kompatybilności systemów, osiąganą przez zagwarantowanie określonych standardów nauczania. Zgodnie z koncepcją wyrażoną w Deklaracji Bolońskiej pierwszy trzyletni etap (etap licencjacki) powinien kończyć się uzyskaniem tytułu zawodowego i otwierać dostęp do drugiego etapu na każdej uczelni objętej wspólnym systemem. Drugi etap (magisterski) powinien trwać dwa lata. Jego ukończenie ma umożliwić ewentualne studia doktoranckie na każdej uczelni funkcjonującej w ramach wspólnego systemu⁵⁷.

VII. *Polski wydział prawa w epoce globalizacji.* Standardy przygotowane przez Ogólnopolską Konferencję Dziekanów WPiA zostały pomyślane jako wytyczne dla krajowych wydziałów prawa, przy czym przedstawione propozycje w odniesieniu do "ściśłego kanonu" (przedmioty podstawowe) mają charakter regulacji minimalnej, co oznacza, że poszczególne ośrodki będą mogły przesunąć do grupy przedmiotów obowiązkowych wybrane przez siebie przedmioty z grupy przedmiotów kształcenia ogólnego czy też przedmiotów kierunkowych⁵⁸. Nic nie stoi ponadto na przeszkodzie, aby zestawienie przygotowane przez Konferencję Dziekanów zostało wzbogacone o dalsze przedmioty w miarę możliwości kadrowych poszczególnych wydziałów. Analizując pożądany kształt programu studiów prawniczych pod kątem urzeczywistnienia postulatów internacjonalizacji, należy zwrócić uwagę na kilka kwestii.

Pierwsza uwaga dotyczy przedmiotów bezpośrednio związanych z międzynarodowym obrotem prawnym. W tym zakresie wskazane jest uruchomienie kursów z cyklu: międzynarodowe/europejskie/porównawcze prawo podatkowe/spółek/kontraktów/karne/pracy i innych. Do tej grupy należy zaliczyć również kursy dotyczące uznawania i wykonywania orzeczeń zagranicznych, negocjacji międzynarodowych oraz alternatywnych sposobów rozstrzygania sporów.

Po drugie, większego uwzględnienia wymagają przedmioty, które pośrednio wiążą się ze zjawiskiem globalizacji, z uwagi na to, iż dotyczą zagadnień warunkujących procesy globalizacyjne bądź też, które z uwagi na swój przedmiot, są szczególnie silnie zależne od rozwoju prawa międzynarodowego i praw obcych. Do grupy tej należy zaliczyć zwłaszcza *e-commerce*, problemy prawne nowych technologii⁵⁹ i prawo własności intelektualnej.

Po trzecie, konieczne jest prowadzenie na szczeblu wydziału polityki sprzyjającej wymianie zagranicznej studentów. Polityka ta powinna obejmować nawiązywanie umów partnerskich z uczelniami zagranicznymi, informowanie studentów o możliwościach wyjazdów i źródłach finansowania (stypendiach) oraz eliminację faktycznych przeszkód utrudniających wyjazd przez tworzenie jasnych zasad uznawalności osiągnięć oraz elastyczność w organizacji roku akademickiego dla studentów wyjeżdżających na stypendia bądź praktyki zagraniczne.

Zastanawiając się nad obecnym stanem polskich wydziałów prawa z punktu widzenia spełniania przez nie postulatów internacjonalizacji prawniczego *curriculum*, z

⁵⁷ Zob. A. Korybski: *O standaryzacji...*, jw., s. 9; A. Radwan, jw.

⁵⁸ Zob. A. Korybski, jw., s. 7.

⁵⁹ Związek globalizacji z technologią podkreśla St. C. Hicks: *Global Alternatives in Legal Education for a Global Legal Profession*, s. 2 (referat przygotowany na konferencję pt. "Educating Lawyers for Transnational Challenges", <<http://www.aals.org/international2004/Papers/Hicks.pdf>>).

wielkim uznaniem należy odnotować powstawanie na wydziałach prawa w Polsce szkół praw obcych, zwłaszcza prawa niemieckiego⁶⁰, amerykańskiego⁶¹, angielskiego⁶², francuskiego⁶³, ale także np. rosyjskiego⁶⁴, włoskiego⁶⁵, hiszpańskiego⁶⁶ czy austriackiego⁶⁷. Jakkolwiek studiowanie w ramach tych programów niejednokrotnie jest płatne⁶⁸ oraz, mimo że integracja kursów praw obcych w ramach krajowych studiów prawniczych wymaga poprawy pod kątem ich zaliczania na poczet punktów koniecznych do ukończenia studiów, należy zdecydowanie stwierdzić, że wprowadzenie tego rodzaju programów jest znaczącym krokiem w kierunku umiędzynarodowienia edukacji prawniczej w Polsce. Dodatkowo niektóre ośrodki akademickie zaangażowały się w propagowanie prawa polskiego, uruchamiając stacjonarne (na macierzystej uczelni) bądź zamiejscowe (na zagranicznej uczelni partnerskiej) szkoły prawa polskiego w języku polskim bądź w językach obcych⁶⁹. Znaczenie tego rodzaju programów jest trudne do przecenienia. Jednocześnie nie sposób nie zaważyć, że trendem tym objęta została niespełna połowa spośród krajowych wydziałów prawa, a szeroki wybór programów gwarantują w zasadzie jedynie Uniwersytety Jagielloński i Warszawski. Mimo że programy te są w większości otwarte również dla osób spoza wymienionych ośrodków, to jednak nie zmienia to ogólnego obrazu rozwarstwienia w przedmiocie jakości oferty edukacyjnej w zakresie realizacji postulatów internacjonalizacji studiów prawniczych. Z drugiej jednak strony, słabsze kadrowo ośrodki paradoksalnie zyskują w omawianej kategorii dzięki zatrudnieniu - niekiedy z konieczności - zagranicznych nauczycieli akademickich. Przykładem może być Wydział Prawa Uniwersytetu Rzeszowskiego, w którym Zakład Komparatystyki Prawniczej zatrudnia obecnie troje samodzielnych pracowników naukowych ze Słowacji (Uniwersytet w Koszycach).

Oprócz poczynionych wyżej sugestii, dotyczących komponowania treści programowych pod kątem umiędzynarodowienia studiów prawniczych, wskazana jest stopniowa zmiana podejścia do nauczania ze strony całej kadry akademickiej. Specjalne kursy prawa międzynarodowego oraz praw obcych nie są obecnie wystarczające. Konieczna jest integracja aspektów międzynarodowych i porównawczych w ramach poszczególnych wykładów nie poświęconych bezpośrednio problematyce transnacjonalnej⁷⁰. Wobec

⁶⁰ Programy te opierają się na wieloletniej współpracy uniwersytetów polskich i wiodących ośrodków niemieckich, np. Kraków (UJ)-Heidelberg-Moguncja, Warszawa (UW)-Bonn, Wrocław-Berlin (Humboldt), Gdańsk-Kolonia (*Rechtszentrum für Europäische und Internationale Zusammenarbeit, Universität zu Köln*).

⁶¹ Kraków (UJ)-*The Catholic University of America, Columbus School of Law*, Warszawa (UW)-*University of Florida*.

⁶² Warszawa (UW)-Cambridge.

⁶³ Np. Kraków (UJ)-Orlean, Warszawa (UW)-Poitiers, Łódź-Tours.

⁶⁴ Warszawa (UKSW)-Moskwa (Moskiewski Państwowy Uniwersytet im. M.W. Łomonosowa).

⁶⁵ Warszawa (UW)-Catania.

⁶⁶ Warszawa (UW)-Walencja.

⁶⁷ Kraków (UJ)-Wiedeń.

⁶⁸ Kursy na Uniwersytecie Jagiellońskim są jednak zasadniczo bezpłatne.

⁶⁹ Szkoła prawa polskiego na Uniwersytecie Wileńskim oraz Akademii Gospodarki Narodowej w Tarnopolu (w języku polskim, organizator - Uniwersytet Jagielloński), *Schule des Polnischen Rechts* na Uniwersytecie Jagiellońskim - program GO-EAST (w jęz. niem.), *School of Polish Law* na Uniwersytecie Warszawskim (w jęz. ang.), *Schule des polnischen Rechts* (w jęz. niem.) na Uniwersytecie Humboldta (org. Uniwersytet Wrocławski).

⁷⁰ Zob. B. Górowska: *Sprawozdanie z posiedzenia Komitetu Nauk Prawnych PAN (Warszawa*

współcześnie szeroko uznanej kolizyjnoprawnej swobody wyboru prawa oraz zwycięstwa teorii inkorporacji w europejskim prawie spółek uzasadnione jest obwieszczenie "końca prawa narodowego" (zwłaszcza spółek, umów) jako samodzielnej dyscypliny naukowej⁷¹. W jeszcze większym stopniu dotyczy to regulacji cyberprzestrzeni, która wymyka się prawu naznaczonemu tradycyjnym terytorializmem, stanowiąc najdoskonalsze obecnie ucieleśnienie idei globalizacji.

Sugerowane zmiany wydają się konieczne, aby nie sprawdziła się pesymistyczna prognoza sformułowana ostatnio przez K. Complaka na konferencji pt. "*Educating Lawyers for Transnational Challenges*" (26-29 V 2004 w Oahu, Hawaii, USA), iż należyte uwzględnienie aspektów międzynarodowych może zostać zrealizowane dopiero w nieokreślonej bliżej przyszłości⁷².

23 X 2003), PiP nr 2/2004, s. 117-118; por. również sugestie sformułowane przez grupę zadaniową *21st Century Task Force* powołaną na *University of Oregon School of Law*, zob. R. Strickland, Ph. H. Knight, jw., s. 1454; L.F. Del Duca, jw., s. 428, który w swoim sprawozdaniu z konferencji na temat *Worldwide Strategies In Internationalizing Legal Education* (Washington, 6 I 2000) omawia wystąpienie Ch. Ku, Ch.J. Borgen, pt. "*American Lawyers and International Competence*".

⁷¹ Zob. na ten temat uwagi zamieszczone w punkcie II ("Prawo w dobie globalizacji").

⁷² "*The transnational curricula are - in that part of the world [tj. W Europie Środkowo-Wschodniej - uzupełnienie A.R.] - for the day after tomorrow, if not for a more remote future*", zob. K. Complak: *Transnational Curriculum for Tomorrow's Lawyers? An Eastern European View*, s. 3 <<http://www.aals.org/international2004/Papers/Complak.pdf>>.